

Oligarchie, democratie en publieke weldoeners in de antieke stad

Over de oorsprong van de publieke gift in de Grieks-Romeinse wereld

ARJAN ZUIDERHOEK

De stadsraad [*boule*] en het volk [*demos*] van Aphrodisias en de raad van ouderen [*gerousia*] eren M. Ulpius Carminius Claudianus, de zoon van Carminius Claudianus, hogepriester van de stedenbond van Asia [...] levenslang priester van de godin Aphrodite, aan wie hij fondsen verschafte om voor alle eeuwigheid wijgeschenken en de gouden priesterlijke kroon te financieren. Aan de stad schonk hij een fonds van 105.000 denarii om tot in eeuwigheid publieke werken te kunnen voorzien [...]. In het gymnasium van Diogenes bouwde hij de oliekamer van zijn eigen geld, en samen met zijn vrouw Apphia bouwde hij de muur rond de grote hal (van het gymnasium) en de in- en uitgangen. Op eigen kosten voorzag hij al zijn publieke bouwwerken van standbeelden en sculpturen [...]. Hij stichtte een fonds voor de distributies voor alle eeuwigheid onder (de leden van) de meest voornamste stadsraad en de meeste heilige raad van ouderen, en hij hield vaak uitdelingen onder de burgerij [...]. Zijn leven lang was hij een weldoener en liefhebber van zijn vaderstad. (Zijn standbeeld) werd opgericht temidden van zijn publieke werken (*Corpus Inscriptionum Graecarum* 2782).

Aldus een (ingekort) verslag van de weldaden van M. Ulpius Carminius Claudianus aan zijn vaderstad Aphrodisias, zoals dat gevonden kan worden in de ereinscriptie die vermoedelijk op de sokkel van zijn standbeeld prijkte. De inscriptie, opgericht rond 170 n.C., geeft een intrigerende snapshot van de cultuur van het publieke weldoen die zo kenmerkend was voor de steden van de Romeinse Keizertijd. Rijke burgers van provinciale steden gebruikten hun private vermogen om allerlei publieke voorzieningen te financieren voor hun stad, variërend van (bijdragen aan) publieke bouwwerken (theaters, tempels,

gymnasia enzovoort) tot feesten, theatershows, sportwedstrijden, uitdelingen van wijn, olijfolie, graan of geld, of publieke banketten. In ruil daarvoor werden zij door de burgers van hun stad publiekelijk geëerd, met ereinscripties, standbeelden, monumenten, publieke acclamaties, maar ook met privileges zoals het recht om op de eerste rij te zitten in het theater, of het recht om publiekelijk een krans of een zilveren of gouden kroon te dragen. Opvallend is dat de meeste weldaden publieke evenementen (bv. sportwedstrijden) of monumentale bouwwerken verbonden met die evenementen (bv. gymnasia) betroffen. Meer sociaal bruikbare giften, zoals de stichting van ziekenhuizen of scholen en giften aan de armen kwamen maar mondjesmaat of nauwelijks voor. De ‘armen’ als sociale categorie speelden nauwelijks een rol in het antieke denken over publieke generositeit, weldoeners gaven aan hun medeburgers, ongeacht de welstand van dezen.

Deze vorm van publiek weldoen wordt door oudhistorici *euergetisme* genoemd, naar het Griekse *euergetes*, weldoener, een eretitel die we nogal eens aantreffen op de honoraire inscripties. Het *euergetisme* maakte tijdens de Romeinse Keizertijd een ongeëvenaarde bloeiperiode door, maar de geschiedenis ervan ging veel verder terug. Volgens de meeste historici vond het *euergetisme* zijn oorsprong in de (latere) Hellenistische periode, de tweede helft van de 3de en de 2de eeuw v.C.¹ De meeste Griekse steden vielen toentertijd onder het bewind van Hellenistische vorsten, de opvolgers van Alexander de Grote, wiens enorme rijk na zijn dood in diverse koninkrijken uiteen was gevallen. Van democratie en politieke onafhankelijkheid van de steden (*poleis*), kenmerkend voor de voorafgaande Klassieke periode, was toen allang geen sprake meer, zo gaat de redenering. De *poleis* werden geregeerd door kleine coterieën van rijke families, die, in navolging van de Hellenistische vorsten, hun macht en status benadrukten door zich als publieke weldoeners te manifesteren in hun steden. In de gangbare visie, die je ook in veel handboeken terugvindt, wordt de opkomst van het *euergetisme* dus geplaatst in de late Hellenistische tijd, en geassocieerd met een zeker ‘verval’ van de Klassiek democratische, autonome Griekse *polis*. In dit essay wil ik deze visie bestrijden. Op de hierna volgende bladzijden zal ik een overzicht proberen te schetsen van de geschiedenis van de publieke generositeit in de antieke (Griekse en Romeinse) stad, waarbij ik zal betogen dat deze zijn oorsprong vond in belangrijke sociale en politieke transformaties die leidden tot het ontstaan van de ‘klassieke’ stadstaatsamenleving, in Griekenland in de 6de en

¹ Zie bijvoorbeeld de belangrijke studies van Veyne (1976) en Gauthier (1985). Over het *euergetisme* in de Keizertijd zie Wörrle (1988), Rogers (1991) en Zuiderhoek (2009a).

vroege 5de eeuw v.C., in Rome in de 5de en 4de eeuw v.C. Kern van mijn betoog zal zijn dat publieke giften door stedelijke elites een wezenlijk aspect vormden van het sociale en politieke functioneren van de antieke stadstaat, in plaats van een bijkomend fenomeen dat pas zijn intrede deed in de Hellenistische tijd. We beginnen ons overzicht dan ook eeuwen voordien, in de wereld van Homerus en Hesiodus.

De oorsprong van de publieke generositeit

In de vroegste geschreven bronnen voor de Griekse geschiedenis, de Homerische epen *Ilias* en *Odyssee* en de leerdichten van Hesiodus, vooral zijn *Werken en Dagen*, speelt de uitwisseling van giften een zeer belangrijke rol. Volgens een (broze) consensus onder moderne geleerden weerspiegelen deze werken ruwweg de Griekse maatschappij van de late 8ste en 7de eeuw v.C., dat wil zeggen het einde van de zogenaamde Dark Age en het begin van de Archaïsche periode. In de *Ilias* en de *Odyssee* zijn het vooral de Homerische ‘helden’, de adellijke elite van *basileis* (let. ‘edelen’, ‘koningen’), hoofden van de uitgebreide huishoudens (*oikoi*) die de samenstellende delen vormden van de *polis*-in-wording, die onderling aan giftenuitwisseling doen. Edelen uit verschillende gemeenschappen onderhielden diplomatieke relaties met elkaar door middel van de uitwisseling van geschenken, waardoor ze elkaars ‘gastvrienden’ werden. Dus, wanneer Mentès, *basileus* van de Taphiërs (in werkelijkheid de godin Athena in vermomming), afscheid neemt van Odysseus’ zoon Telemachus, zegt de laatste:

Keer verheugd naar uw schip terug met een kostbaar, zeer mooi geschenk, dat voor u een schat zal zijn, komend van mij, zoals gastvrienden elkaar uit vriendschap plegen te geven (*Odyssee* 1. 311-315)

Er valt in de Homerische epen echter nog een andere vorm van uitwisseling van giften te vinden, namelijk de geschenken die de edelen, de *basileis*, ontvangen in ruil voor de militaire bescherming, het bestuur en de geschillenbeslechting die zij hun gemeenschappen bieden (diensten die hier ook voorgesteld worden als ‘giften’). De Lycische *basileus* Sarpedon stelt bijvoorbeeld duidelijk in de *Ilias* dat hij en zijn vriend Glaukos beloond worden met de beste wijn, het beste vlees tijdens de maaltijd, en de beste landbouwgrond in Lycië omdat zij moedig strijden voor hun gemeenschap (*Ilias* 12.310-321). Wanneer, eveneens in de *Ilias*, Agamemnon de gegriefde Achilles ter verzoening ondermeer zeven steden aanbiedt dan is het duidelijk dat deze gift vooral

de moeite waard is omdat de inwoners ervan Achilles rijkelijk zullen belonen in ruil voor zijn bestuur (*Ilias* 9.149-156). De edelen/helden/*basileis* moeten hun status, privileges en prestige verdienen, zoveel is duidelijk, ze verkrijgen deze niet zomaar, simpelweg op basis van hun positie. Dit principe, dat status, autoriteit en prestige verdiend moesten worden met bijdragen aan het welzijn van de gemeenschap als geheel, zou zeer belangrijk blijven in de latere Griekse sociale en politieke geschiedenis, zoals we zullen zien.

Het is precies over de rechtsprekende en bemiddelende activiteiten van diezelfde *basileis* dat Hesiodus zich sterk beklaagt in zijn *Werken en Dagen*. In dit werk, waarin de stem doorklinkt van de kleine, zelfstandige boerenburger uit de vroeg-Archaïsche *poleis*, veroordeelt de dichter de corruptie van de *basileis*, de ‘verslinders van geschenken’ die zich laten omkopen en zich bezondigen aan ‘kromme rechtspraak’ (*Werken en Dagen* 220-225). Nergens echter, en dat is opvallend, trekt Hesiodus het feit in twijfel dat het de edelen, de *basileis*, zijn, aan wie het bekleeden van politieke en juridische posities in de eerste plaats toekomt.² Politieke macht is in de late Dark Age en vroege Archaïsche periode nog duidelijk een adellijk prerogatief, het alleenrecht van de geboorteadel van *basileis*, of *eupatridai* (let. ‘de welgeborenen’), zoals deze klasse in het vroeg-Archaïsche Athene werd genoemd. Hierin zou echter al snel verandering komen.

De macht van de Dark Age/vroeg-Archaïsche Griekse adel was al nooit zo absoluut geweest als die van de adellijke families en vorsten in de grote monarchieën van het oude oosten, bijvoorbeeld het Perzische Rijk of faroensisch Egypte. De Griekse *basileis/eupatridai* waren om te beginnen simpelweg minder rijk dan hun oosterse tegenhangers³, waardoor het verschil tussen een middelmatig welvarende plattelandsbewoner en een adellijke grootgrondbezitter ook weer niet zo groot was. Daarnaast hadden zij echter ook al sinds onheugelijke tijden rekening te houden met een volksvergadering van de volwassen mannelijke krijgers in hun gemeenschappen. Homerus portretteert zijn *basileis* al als leiders die toch terdege rekening moesten houden met de stemming onder het volk, en Hesiodus doet hetzelfde. Een aantal belangrijke ontwikkelingen in de loop van de Archaïsche periode zouden echter het adellijk monopolie op politieke (en militaire) macht vrijwel volledig ondergraven.

Gestage bevolkingsgroei, de daarmee samenhangende ‘Archaïsche Griekse kolonisatie’, dat wil zeggen, de stichting van talloze nieuwe Griekse *poleis* langs de boorden van de Middellandse en Zwarte Zee, en het herstel en

² Zie Raaflaub, Ober & Wallace (2008: 33).

³ Zie Morris & Powell (2009: 153-154).

de intensivering van handelscontacten met het oosten, met name de Levant, hadden een dynamiserend effect op de Griekse wereld. Bevolkingsgroei creëerde landschaarste, en dus hogere pachten, waardoor niet alleen adellijke grootgrondbezitters rijker werden, maar ook middelgrote grondbezitters. Een intensivering van de handel, gestimuleerd door de stichting van nieuwe *poleis* overzee, zorgde voor een nieuwe weg naar rijkdom. Zo ontstond geleidelijk aan een groep van *nouveaux riches*, rijkere, niet-adellijke boeren en handelaars die (voor de laatsten: nadat ze hun commerciële winsten hadden geïnvesteerd in landbezit) ook wel interesse hadden in politieke functies. Ook waren er onder deze groep, en zelfs lager op de sociale ladder, velen die zich nu de zware en dure bronzen wapenuitrusting van de Griekse infanteriesoldaat, de *hopliet*, konden veroorloven. Homerus portretteert zijn helden al (deels) als *hoplieten*, en vanaf ca. 700 v.C. was de hoplietenuitrusting gemeengoed onder de Griekse aristocraten. Nu echter begon de groep van *hoplieten* sociaal veel uitgebreider te worden. Zo ontstond dus geleidelijk aan een brede groep onder de burgerij van de Archaïsche *poleis* die het politieke en militaire monopolie van de aristocratie in vraag stelde. Tegelijkertijd heerste er onder de armste boeren en landloze burgers een diepe onvrede over de exploitatie- en verrijkingsdrang van de traditionele grootgrondbezitters, en de wurggreep van schulden en schuldslavernij waarin vele armen zich bevonden.

Zo ontstond een explosieve situatie die aanleiding gaf tot talloze conflicten (*staseis*) in de Archaïsche *poleis*, tussen leden van de rijke elite, oud en nieuw, inclusief de nieuwe *hoplieten*-‘middengroep’, onderling, en tussen rijk en arm. Teneinde totale sociale ontwrichting te voorkomen, en omdat de traditionele aristocratie simpelweg niet sterk genoeg was om de nieuwe rijkere middengroepen het hoofd te bieden (ze kon zich noch economisch, noch militair sterk van deze onderscheiden; aristocraten, nieuwe rijken en rijkere boeren vochten zij aan zij in de hoplietenformatie of *falang*), werden in sommige *poleis* bemiddelaars benoemd, leden van de elite met een speciaal mandaat voor diepgaande constitutionele, sociale en politieke hervormingen. De bekendste is Solon, in 594 v.C. benoemd tot *archon* (hoogste magistraat) te Athene, met speciale volmachten. Solon voerde een lange reeks hervormingen door, maar de voor ons meest relevante was de herindeling van de Atheense burgerij naar vermogensklassen, waarbij alleen de laagste klasse, die van de *thetes*, werd uitgesloten van politieke ambtsvervulling (ze konden echter wel stemmen in de volksvergadering). Hiermee werd de geboorteadel haar politiek primaat ontnomen, en veranderde Athene van een aristocratie in een milde oligarchie. In andere *poleis*, maar ook in Athene, enkele decennia na Solons hervormingen, grepen temidden van de sociale conflicten tirannen

de macht. Dit waren individuele leden van de elite, die met behulp van gewapende supporters en vaak met steun van de massa van gewone burgers, de *demos*, een alleenheerschappij vestigden. Omdat zij geen beroep konden doen op gevestigde bronnen van legitimiteit (afstamming, traditie) zochten zij hun machtslegitimatie vooral bij de gewone burgers, de *demos*. Zo was het beleid van de Atheense tiran Peisistratos gericht op het verbeteren van de economische en sociale positie van de kleine boerenstand te Athene (hij deed aan schuldhulpverlening, en stelde locale rechters aan, daarmee het arbitraire juridische monopolie van locale elites doorbrekend). Doordat de tirannen op deze wijze echter de invloed, en daarmee ook het zelfvertrouwen en de collectieve identiteit van de *demos* versterkten, maakten zij hun eigen positie (in de praktijk vooral die van hun zoons en opvolgers) gaandeweg onmogelijk, en slechts een minderheid van de tirannen slaagde er dan ook in een dynastie te vestigen.

Tegen het einde van de Archaische periode zien we dan ook in de meeste *poleis* globaal twee (overlappende) groepen: een gemengde (aristocratische en niet-aristocratische) elite, wier status *de facto* vooral gebaseerd was op bezit in plaats van afstamming, en een in sociaal-politiek opzicht geëmancipeerde *demos* bestaande uit de *hoplieten*-middengroep en de armere burgers. In deze specifieke sociaal-politieke constellatie verkregen twee al veel oudere aspecten van de Griekse politieke traditie plotseling een centraal belang. Het eerste aspect was de notie dat alle volwassen mannelijke burgers van de *polis* het recht hadden om te participeren in de politieke besluitvorming. De *protopoleis* beschreven in de *Ilias* en *Odyssee* hadden al volksvergaderingen, die door de Homerische helden niet genegeerd konden worden. In de loop van de Archaische periode ontwikkelde zich in de *polis* een vorm van (zeer) basale politieke gelijkheid, die zich uitte in het universele recht van (volwassen mannelijke) burgers op politieke participatie. Dit betekende niet dat iedere burger in de *polis* politiek even machtig of invloedrijk was, maar wel dat alle burgers via de volksvergadering meebeslisten. In feite waren de meeste *poleis* in de Archaische periode en veel *poleis* in de Klassieke periode ‘zwakke’ oligarchieën, waar ambtsvervulling en bijvoorbeeld lidmaatschap van de stadsraad waren voorbehouden aan rijke(re) burgers, maar waar wel alle burgers meestemden in de volksvergadering.

Dit brengt ons op het tweede van de bovengenoemde aspecten: als consequentie van het burgerlijke politieke gelijkheidsbeginsel kwam het principe dat proportioneel grotere politiek macht, hogere status of maatschappelijk prestige gerechtvaardigd werd indien deze eigenschappen werden aangewend in het algemeen belang van alle burgers – dat we al aan het werk zagen in de

Homerische maatschappij – zeer sterk centraal te staan. Waar de Dark Age en vroeg-Archaïsche aristocratieën ter legitimatie van hun macht en aanzien nog konden terugvallen op afstamming en traditie, werd de Griekse burgerelite nu vooral een ‘prestatie-elite.’ Hiermee bedoel ik niet dat individuele aristocraten geen rol meer speelden in de *polis* politiek, integendeel, vrijwel alle belangrijke 5de-eeuwse politici in democratisch Athene waren van nobele afkomst, maar dat aristocratische afstamming geen voldoende legitimerende factor meer was. Prestige moest verdiend worden, en rijkdom en politieke macht gerechtvaardigd, door middel van bijdragen aan het welzijn van de burgergemeenschap als geheel. In een polisgemeenschap van basaal politiek gelijken, waar elitaire afstamming van relatief weinig belang was, vormden inspanningen op eigen kosten ten bate van de gemeenschap aldus de enige mogelijke legitimatie voor een hoge economische, sociale of politieke status. Hier, zou ik willen beargumenteren, ligt de oorsprong van de traditie van publieke weldaden door rijke burgers ten bate van hun gemeenschap. Het *euergetisme* is derhalve geen ‘uitvinding’ van de vroege Hellenistische periode, zoals vaak wordt beweerd, maar het product van een lange ontwikkeling die wortelt in fundamentele sociale en politieke transformaties in de Griekse *poleis* in de late Archaïsche en vroege Klassieke periode.

In feite vervulde de publieke generositeit een aantal verschillende functies in de Klassieke (en latere, zie infra) Griekse *poleis*. De eerste was, zoals we zagen, de legitimatie van sociale en politieke macht in een ideologisch en politiek egalitair georiënteerd *polis* systeem. De tweede had te maken met de onderhuidse contradictie in de Griekse polissamenleving tussen het ideaal van basale politieke gelijkheid van alle burgers enerzijds, en de bestaande sociaal-economische ongelijkheid anderzijds. Want al was de sociaal-economische differentiatie in de Griekse wereld lange tijd niet zo sterk als in vele andere pre-industriële samenlevingen (inclusief Rome), de *poleis* werden nooit echte *economische* democratieën, zelf niet de in politiek opzicht meest democratische *polis* van allemaal, Klassiek Athene. De weldaden van rijke burgers boden echter een goede manier om op publieke wijze, symbolisch én materieel (er werd, via de giften van de elite, toch echt enige welvaart herverdeeld), een soort van ontlading te geven aan de door dit contrast ontstane spanningen. Zolang rijke burgers *en plein publique* demonstreerden dat zij (een deel van) hun rijkdom aanwendden ten bate van de gemeenschap konden economische, sociale en uiteindelijk ook politieke machtsverschillen worden getolereerd en zelfs gelegitimeerd.

In de meer oligarchische *poleis*, dat wil zeggen, die waar de ambtsvervulling het voorbehoud was van de rijkere burgers, maar waar wel, zoals in de

meeste *poleis*, een volksvergadering bestond van alle volwassen mannelijke burgers, speelde met name de eerste functie, legitimatie van politieke macht, een rol. In zijn *Politica*, geschreven rond 350 v.C. en gebaseerd op de empirische studie van de politiek in een groot aantal contemporaine *poleis*, is Aristoteles duidelijk over de link tussen politieke macht en publieke weldaden in oligarchische stadstaten:

Aan de hoogste politiek ambten moeten eveneens dure publieke verplichtingen [*leitourgias*] verbonden zijn, zodat de gewone burgers zich er gewillig van laten uitsluiten en erkennen dat de heersende klasse een hoge prijs betaalt voor de macht. Het is dan passend dat zij [de rijke burgers, AJZ] aan het begin van hun ambtsvervulling prachtige offerfeesten organiseren, en een of ander publiek bouwwerk helpen optrekken, zodat de gewone burgers, die deelnemen aan de festiviteiten en de stad gedecoreerd zien met offergaven en publieke monumenten, met blij gemoed zullen toezien hoe de huidige constitutie blijft voortbestaan. Daar komt nog bij dat de rijken op deze manier gedenktekens zullen hebben van hun weldaden. (*Politica* 6.1321a)

In een passage in een ander werk maakt de filosoof ook duidelijk wat de weldoeners konden verwachten in ruil voor hun generositeit:

(Publieke) eer is een teken van een roemvolle reputatie als weldoener, en het is gerechtvaardigd dat vooral diegenen geëerd worden die weldoeners zijn geweest, hoewel potentiële weldoeners ook geëerd worden [...] Eretekens zijn: offers, metrische en non-metrische gedenkteksten, privileges, eremonumenten, het recht om vooraan te zitten in het theater, graftombes, portretten, maaltijden op publieke kosten ... (*Retorica* 1.5.9)

Hier, in twee teksten gebaseerd op de empirische observatie van de sociale praktijk in *poleis* in de 4de eeuw v.C., en historische studie van de periode daarvoor, vinden we aldus het volledige spectrum van het *euergetisme* zoals we dat kennen uit de bronnen voor de Hellenistische en Romeinse perioden: schenkingen van feesten, publieke gebouwen en monumenten door rijke politieke elites, in ruil waarvoor zij een scala aan eretekens ontvangen van de *demos*, waaronder eremonumenten, standbeelden en portretten, en privileges zoals plaatsen vooraan in het theater en publieke maaltijden. Nogmaals een indicatie dat het *euergetisme* zeker geen uitvinding is van de late Hellenistische periode. Natuurlijk zijn er wel kanttekeningen te plaatsen: de ereinscrip-

ties voor lokale weldoeners die zo prominent aanwezig zijn in ons bronnenmateriaal voor de Griekse stad in de Hellenistische en Romeinse periode zijn slechts in mindere mate karakteristiek voor de Klassieke periode. Bovendien was de titel ‘weldoener’ (*euergetes*) in deze periode meestal nog voorbehouden aan (invloedrijke) buitenstaanders die de *polis* op de een of andere wijze hadden bevoordeeld. Het structurele sociaal-politieke mechanisme van het *euergetisme* (publieke weldaden ter legitimatie van macht, status en invloed in ruil voor publieke eretekenen en privileges) was echter al aanwezig in de Klassieke tijd, en daar gaat het mij hier om.

Zo sterk was dit mechanisme verankerd in de polissamenleving dat we het zelfs in actie zien in de meer democratische *poleis*, waar politieke participatie van alle volwassen mannelijke burgers zich (vaak) ook uitstreckte tot de ambtsvervulling en lidmaatschap van de stadsraad (*boule*), en waar dus strikt genomen weinig nood was aan de legitimatie van politieke machtsmonopolisering door de rijken. Zo was in de 5de eeuw v.C. de Atheense politicus en generaal Cimon beroemd om zijn generositeit ten opzichte van zijn medeburgers – hij liet hen meedelen in de oogst van zijn landgoederen, organiseerde publieke maaltijden, schonk geld aan armere medeburgers en betaalde uit eigen zak mee aan de constructie van publieke bouwwerken (ondermeer de Lange Muren die Athene met haar haven Piraeus verbonden) en de verfraaiing van de stad (o.a. de *agora*).⁴ Cimons generositeit was zowel indicatief voor de felle concurrentiestrijd tussen hemzelf en andere politici (*rhetores*) om de gunst van de Atheense volksvergadering, als voor de steeds geringere betekenis van aristocratische afstamming in het Atheense politieke bestel – Cimon was van hoge afkomst, zoals veel contemporaine Atheense politici, maar diende zich toch op alle fronten (militair, politiek en als weldoener) volledig in de praktijk te bewijzen alvorens zijn leiderschap werd geaccepteerd door de *demos*.

Toch was het type elite-generositeit zoals beoefend door Cimon – weldaden op eigen initiatief door een rijke politicus, zoals die veel voorkwamen in oligarchische *poleis* (zie supra) – niet erg wijdverbreid in Klassiek democratisch Athene. De redenen hiervoor waren (a) dat de meeste ambten via loting openstonden voor alle volwassen mannelijk burgers van 30 jaar en ouder, dus het ontbreken van een monopolie van rijke burgers op ambtsvervulling (de positie van ‘politici’ als Cimon of Pericles was informeel, hun invloed hing af van hun succes in het overtuigen van de volksvergadering; als zij daarnaast nog een ambt bekleedden, zoals dat van generaal (*strategos*) dan moesten zij

⁴ Zie Ps.-Aristoteles, *Athenaion Politeia* 27.2-5; Plutarchus, *Cimon* 3, 10. 13 en *Moralia* 818d.

daar jaar op jaar opnieuw voor verkozen worden door de *demos*), en (b) dat de *demos* in een democratische *polis* een zekere mate van controle wenste uit te oefenen over de publieke rol van rijke burgers.

Toch was er juist in de democratische *polis* een grote behoefte aan de kanalisering van de spanningen opgeroepen door het voortbestaan van sociaal-economische ongelijkheid in een politiek egalitair systeem, een tweede belangrijke functie van publieke generositeit, zoals we zagen. De oplossing die de Atheners vonden voor dit dilemma was even eenvoudig als geniaal: elite generositeit gecontroleerd door de staat, via het systeem van de zogenaamde liturgieën. Bij toerbeurt betaalden rijke burgers boven een bepaald vermogenscriterium (ca. 3 à 4 talenten) voor een publieke dienst of een publiek goed (een liturgie), bijvoorbeeld een bijdrage aan de productie van een theatervoorstelling (de *choregia*), de uitrusting van een *trireme* of oorlogsschip (de *trierarchia*), of de organisatie van een publiek feestmaal (*hestiasis*). Er bestonden talloze liturgieën, en rijke burgers konden veel status en prestige verwerven door zich op deze wijze in te spannen voor het algemeen belang. Ook bood het systeem, net als de andere vormen van elite generositeit in de antieke wereld, leden van de elite de gelegenheid met elkaar de concurrentiestrijd aan te gaan op een wijze die de *polis* als geheel ten goede kwam; gedreven door competitie gaf menig liturgist meer dan werd vereist (Isaeus 7.38). Alhoewel de modaliteit van de liturgie dus enigszins verschilt van die van de normale euergetische weldaad, is het onderliggende mechanisme wederom gelijk: publieke giften door een rijke burgerelite in ruil voor status, privileges en eerbewijzen door de *demos*. Liturgieën legden rijke burgers geen windeieren: zoals een rijke Athener tijdens een rechtszaak zei tegen de Atheense volksjury (geloot uit een selectie van 6000 mannelijke burgers boven de 30; in zekere zin de volksvergadering in haar ‘rechtsprekende jas’):

Vijfmaal was ik triërarch [d.i. betaalde hij de triërarchie, AJZ], vier keer vocht ik een zeeslag, ik heb veel bijdragen geleverd aan de publieke fondsen, en ik heb de andere liturgieën volbracht op een wijze die niet onderdoet voor andere burgers. En ik heb meer geld uitgegeven aan al deze dingen dan was voorgeschreven door de *polis*, zodat ik een nog betere reputatie zou verwerven onder u [de burgers, hier verzameld in de volksjury, AJZ], en ik, wanneer mij een of ander zou overkomen, een betere kans maak om te winnen in de rechtbank. (Lysias 25.12)

Concluderend kunnen we dus stellen dat publieke weldaden in de *poleis* van Klassiek Griekenland een drietal functies vervulden, waarbij de nadruk dan

weer eens op de een, dan weer eens op een andere lag, naar gelang de politieke structuur van de *polis* in kwestie: legitimatie van het ambtsmonopolie van de rijken (vooral in oligarchische *poleis*), en opheffing van de spanning veroorzaakt door de tegenstelling tussen politieke gelijkheid/universele participatie en sociaal-economische ongelijkheid (in alle *poleis*, maar het meest in democratische). Ten slotte, zoals daarnet werd opgemerkt in verband met het Atheense liturgieënsysteem, bood publieke generositeit rijkere burgers de gelegenheid met elkaar in competitie te treden op een wijze die de *polis* niet alleen geen schade toebreacht (d.i. geen *stasis*, gewelddadig sociaal conflict, veroorzaakte), maar zelfs sterk ten goede kwam.

Publieke generositeit in de Hellenistische periode

Zoals we zagen, ontwikkelde het fenomeen van de publieke generositeit, dat wil zeggen, giften aan de *polis* door rijke burgers in ruil voor publieke eretekenen en privileges, zich in de *poleis* van de late Archaïsche en Klassieke periode. Hoewel we het *euergetisme* dus niet kunnen classificeren als een product van de (late) Hellenistische periode, zoals veel geleerden toch nog vaak doen, is het wel waar dat in diezelfde periode publieke weldaden een steeds centralere rol gingen spelen in de Griekse stads cultuur, om uiteindelijk een ongeëvenaarde bloeiperiode te beleven in de Romeinse Keizertijd gedurende de eerste twee eeuwen van onze jaartelling.

De veroveringen van Alexander de Grote vormden de aanleiding voor een ongebreidelde expansie van de Griekse cultuur in de gebieden die hadden behoord tot het nu verslagen Perzische Rijk. Tussen pakweg 330 en 250 v.C. migreerden tienduizenden Grieken naar het oosten, om hun geluk te beproeven in Asia Minor (het huidige Turkije), Syrië en Egypte. Alexander en zijn opvolgers, de koningen uit de door Alexanders generaals gestichte dynastieën die zouden regeren over de brokstukken waarin zijn rijk na zijn dood (323 v.C.) uiteenviel, stichtten talloze Griekse *poleis* in het oosten, waarin Griekse en Macedonische migranten, vaak veteranen, werden gevestigd. De meeste van deze *poleis* werden georganiseerd naar ‘democratisch’ model, dat wil zeggen met een volksvergadering, een raad die advies uitbracht aan die volksvergadering, en verkozen magistraten (Arrianus, *Anabasis* 1.18.2). In de loop van de daaropvolgende periode voltrokken zich echter een aantal belangrijke veranderingen in de polissamenleving, die nog verder zouden doorzetten in de Romeinse Keizertijd. Het waren deze veranderingen die een belangrijke stimulant vormden voor de steeds grotere rol van het *euergetisme* in de stadspolitiek.

Ondanks hun democratische instituties, werden de steden in de praktijk bijvoorbeeld meer en meer oligarchisch.⁵ Hiervoor zijn een aantal oorzaken aan te wijzen. De afwezigheid van betaling voor ambtsvervulling zoals die bestaan had in Klassiek Athene en (vermoedelijk) in andere Klassiek democratische *poleis* leidde ertoe dat de ambten geleidelijk aan gemonopoliseerd werden door de rijken, die ook de stadsraad gingen domineren, zodat dit instituut aan politiek gewicht won ten opzichte van de volksvergadering. Bovendien leidden de nieuwe internationaal-politieke verhoudingen van de Hellenistische wereld ertoe dat het politieke belang van de rijke klasse in de steden enorm toenam. Het op regelmatige basis sturen van gezantschappen naar de hoven van de monarchen van wier koninkrijken veel steden nu deel uitmaakten was noodzakelijk wilde een *polis* zich staande kunnen houden in de nieuwe machtsverhoudingen. Dergelijke gezantschappen waren duur, en het kwam veel steden daarom goed uit dat rijke burgers bereid waren om de kosten van zo'n gezantschap op zich te nemen, als een weldaad, in ruil voor prestige en privileges. De koningen met wie er onderhandeld moest worden waren bovendien sneller geneigd verzoeken van steden in te willigen indien de gezanten tot hun eigen sociale klasse behoorden, dat wil zeggen, rijke gecultiveerde personen waren. Veel van dergelijke rijke burgers traden zelfs toe tot de kring van 'vrienden' (*philoï*) rond een vorst, en gingen behoren tot zijn raadgevers. Vanuit een dergelijke positie waren zij natuurlijk uitstekend in staat om een goed woordje te doen voor hun *polis*.

Een tweede belangrijke ontwikkeling was toenemende sociale ongelijkheid in de steden. De rijken in de steden werden rijker, ook al vanwege het feit dat de koningen de bezittende klasse in de steden expliciet bevoordeelden (van hun coöperatie hing de stabiliteit van de heerschappij van de vorsten over de Griekse *poleis* in sterke mate af; voor de latere Romeinse keizers was dit niet anders), zeker als dezen tot de *philoï* behoorden. Schenkingen van land door vorsten aan vooraanstaande burgers waren geen uitzondering, en daarnaast verwierven steeds meer rijken land in de territoria van verschillende *poleis*, iets wat in de Klassieke periode niet veel voorkwam. Tegelijkertijd was het leven van gewone Griekse burgers er niet altijd gemakkelijker op geworden. Natuurlijk profiteerden vele Griekse migranten van de toegang tot nieuwe landbouwgronden die hun trek naar het oosten hen verschafte. Echter, toenemende piraterij, nu de Middellandse Zee niet langer gepatrouilleerd werd door de vloten van machtige *poleis* zoals Klassiek Athene, de dreiging van inheemse volken of binnenvallende Kelten ('barbaren') voor bijvoor-

⁵ Voor een gedetailleerde studie van de Hellenistische *poleis* zie Quass (1993).

beeld *poleis* rond de Zwarte Zee en in Anatolië en Syrië, ontvolking (vooral in het Egeïsche gebied), de tributen die betaald moesten worden aan vorsten en lokale heersers, en vooral ook de chaos en onzekerheid gecreëerd door de voortdurende schermutselingen en oorlogen tussen de Hellenistische monarchieën onderling, dergelijke factoren vergrootten de bestaansonzekerheid van velen.

Deze beide ontwikkelingen, toenemende oligarchisering en toenemende sociale ongelijkheid, vormden een ideale voedingsbodem voor een opbloei van de publieke generositeit in de steden. Immers, het *euergetisme* was, zoals we hierboven zagen, een uitstekend instrument voor de legitimatie en rechtvaardiging van politieke en sociale ongelijkheid in de op een ideaal van basale politieke gelijkheid steunende polissamenleving. Het werd in de Hellenistische periode ook algemeen gebruikelijk om weldoeners te belonen met soms zeer uitgebreide ereinscripties. Zodoende weten wij van de activiteiten van typische Hellenistische *euergetai* als Protogenes uit de *polis* Olbia aan de Zwarte Zee (late 3^e, begin 2^e eeuw v.C.) die zijn stad regelmatig van graan voorzag in tijden van schaarste, en ondermeer bijdroeg aan de bouw van verdedigingswerken tegen de binnenvallende ‘barbaren’, en Boulagoras van het eiland Samos (ca. 246-243 v.C.) die voor zijn *polis* onderhandelde met Hellenistische vorsten, bijdroeg aan de voedselvoorziening en het gymnasium op orde bracht.⁶

Een derde verklaring voor de opbloei van het *euergetisme* in de Hellenistische periode die vaak wordt genoemd is de rol van de vorsten. Hellenistische monarchen gedroegen zich als publieke weldoeners ten opzichte van de Griekse steden, en lokale stedelijke elites zouden hun voorbeeld gevolgd hebben. Dit argument wordt vaak naar voren gebracht ter ondersteuning van de these dat het *euergetisme* kan gelden als ‘uitvinding’ van de Hellenistische periode. We zagen echter hierboven al dat de traditie van publieke generositeit door rijke burgers veel verder teruggaat, en zijn oorsprong vindt in de sociale en politieke transformaties in de Griekse samenleving in de overgang van de Archaïsche naar de Klassieke periode. Ik zou daarom hier als werkhypothese willen stellen dat het juist de Hellenistische vorsten waren die inspiratie vonden voor hun publieke weldaden in de traditie van publieke generositeit zoals die zich ontwikkeld had in de polissamenleving van de Klassieke periode. Als nieuwe vreemde heersers, wier positie gebaseerd was

⁶ Voor de inscriptie ter ere van Protogenes van Olbia zie W. Dittenberger (ed.) 1915-1924. *Sylloge inscriptionum graecarum* (3^e ed; 4 vols.). Leipzig: S. Hirzel, no. 495; voor Boulagoras van Samos zie *Supplementum Epigraphicum Graecum* I (1923), no. 366. Voor een Engelse vertaling van beide teksten, zie Austin 1981, nos. 97 en 113.

op verovering, dienden zij op zoek te gaan naar legitimatiemiddelen om hun macht te bestendigen. Net als de Archaïsch Griekse tirannen, of de elites van de Griekse *poleis* in late Archaïsche en vroege Klassieke periode, toen de legitimerende kracht van aristocratische afstamming sterk verminderde (in Athene na de hervormingen van Solon), konden zij zeker tegenover hun Griekse onderdanen niet terugvallen op traditie of afkomst. Ten opzichte van hun Egyptische en Perzische (en andere) onderdanen konden de Ptolemaïsche en Seleucidische vorsten zich bedienen van de gebruiken en de symboliek van respectievelijk het faraonische en Perzische koningschap, terwijl de Antigoniëden zich in het altijd al monarchale Macedonië simpelweg konden presenteren als de nieuwe dynastie. Tegenover de Griekse *poleis* stonden zij echter als vreemde militaire overheersers. Hoe konden de vorsten nu legitimiteit verwerven onder de burgerij van de *poleis*? Wel, op dezelfde manier als de interne elite in de *poleis* dit al enige eeuwen deed, namelijk door zich op te stellen als weldoeners. De *poleis* reageerden onmiddellijk op dit voor hen bekende gedragspatroon door de koningen publiekelijk te eren en zelfs te vereren, door middel van heerserscultussen, voor hun weldaden. Zo werd het *euergetisme* van de vorsten, geïnspireerd op het traditionele *euergetisme* van de Griekse poliselite, de diplomatieke taal van de Hellenistische periode. Mede beïnvloed door dit voorbeeld zouden ook de Romeinse keizers zich later vaak als weldoeners opstellen ten opzichte van de steden in hun rijk.

Publieke generositeit in de Romeinse periode

Met deze laatste opmerking zijn we aangekomen bij het *euergetisme* in de Romeinse Keizertijd, toen het fenomeen zijn grootste bloeiperiode ooit doormaakte. Eerst echter maken we een korte excursie terug in het Romeinse verleden.

De Romeinen kenden zelf ook een traditie van publieke generositeit, die sterk verwant was aan het Griekse *euergetisme*. Ten tijde van de Romeinse Republiek organiseerden leden van de elite spelen (gladiatorengevechten, diereengevechten), uitdelingen van geld of graan, publieke banketten, theatershows enzovoort, vaak, maar niet uitsluitend, in de aanloop naar de jaarlijkse magistraatsverkiezingen, waarvoor alleen leden van de rijke elite zich kandidaat konden stellen. Het is beargumenteerbaar dat deze Romeinse variant van het *euergetisme* evenals de publieke generositeit in de Griekse steden zijn oorsprong gedeeltelijk vond in de overgang van een strikt aristocratische naar een meer algemeen oligarchische/timocratische staatsstructuur. Na de verdrijving van de laatste Romeinse koning en diens clan, de Tarquiniï, in de late 6^{de}

eeuw v.C., werd de jonge Romeinse Republiek gedomineerd door een geboorteadel, de patriciërs. In een lange reeks van conflicten en sociaal-politieke hervormingen vanaf medio 5de eeuw tot begin 3de eeuw v.C. slaagde het niet-patricische deel van de bevolking, de zogenaamde plebejers, er in de patricische staatsdominantie vrijwel geheel te ontmantelen. Dit proces culmineerde uiteindelijk in de formering, vanaf de late 4de, vroege 3de eeuw v.C., van een nieuwe, gemengde elite van de overgebleven patriciërs en het rijke deel van de plebejers. Tot deze ambtselite, de *nobilitas*, behoorden alle families tot wier gelederen (ooit) een bekleder van het hoogste Republikeinse ambt, het consulschap, behoorde. Hiermee was ook in de Romeinse Republiek aristocratische afstamming grotendeels irrelevant geworden als legitimatiecriterium voor politieke macht (al leverde, volgens de ‘regels’ van de *nobilitas*, afstamming van een consul wel veel sociaal prestige op).

Nu is het zeker zo dat de Romeinse Republiek sterk oligarchische kenmerken bezat. Niet alleen was ambtsvervulling voorbehouden aan rijke burgers, zoals ook het geval was in de meer oligarchische Griekse *poleis*, maar ook was de macht van Romeinse magistraten veel groter dan die van hun Griekse tegenhangers, vooral die van de *praetores* en de consuls, die het *imperium* bezaten, d.i. de hoogste militaire en civiele autoriteit, inclusief het recht de doodstraf uit te spreken over medeburgers. Dan was er nog de grote invloed van de Senaat, de vergadering van ex-magistraten (dus, de rijke elite) die voor het leven zitting hadden in dit orgaan. Tegelijkertijd was de Republiek echter ook een *civitas* (de Latijnse tegenhanger van het Griekse begrip *polis*), dat wil zeggen een gemeenschap van burgers waarvan alle leden *qualitate qua* recht hadden op politieke participatie. Deze participatie werd gerealiseerd in de Romeinse volksvergaderingen (*comitiae*), waar de magistraten werden verkozen en de wetten (*leges* en *plebiscita*) werden gestemd. Traditioneel wordt in de vakliteratuur over de Romeinse Republikeinse politiek weinig gewicht toegekend aan deze volksvergaderingen. Echter, de laatste decennia hebben diverse revisionistische historici het politieke belang van de volksvergaderingen en het ‘democratische element’ in de Romeinse Republikeinse constitutie benadrukt, en gesteld dat Rome zeker kenmerken vertoonde van de democratische stadstaat (en ik ben het met hen eens).⁷

De politieke activiteiten van de Romeinse *nobilitas* vonden dus, net als die van hun Griekse tegenhangers, ook plaats in de context van een stadstaat waarin alle burgers recht hadden op actieve politieke participatie, en waarin diezelfde *nobilitas* voor het verwerven van ambten en het nemen van poli-

⁷ Zie vooral Millar (1998).

tieke besluiten toch ook behoorlijk afhankelijk was van deze burgerbevolking. Leden van de Romeinse elite dienden derhalve hun geschiktheid voor ambtsvervulling en hun toewijding aan het Romeinse volk publiekelijk te laten blijken, en ook hier fungeerde de publieke gift als middel bij uitstek om dit doel te bereiken, in ruil voor status, prestige, en electorale en politieke successen. De publieke generositeit (*liberalitas*) fungeerde tegelijkertijd als een informele voorwaarde voor en als legitimatie van politieke machtsuitoefening in de *civitas*.

Na de slag bij Actium in 31 v.C., waar Octavianus, de latere keizer Augustus, de definitieve overwinning behaalde in de Burgeroorlogen die de Romeinse Republiek ten onder deden gaan, werd de Romeinse keizer (*princeps*) als *pater patriae* (vader des vaderlands) de ultieme weldoener van al zijn onderdanen. Augustus verwierf al snel het monopolie op publieke weldaden in de hoofdstad Rome, zodat senatoren en andere rijke Romeinen niet langer de mogelijkheid hadden zich daar als weldoener te profileren (buiten de hoofdstad hadden zij die mogelijkheid *wel*). Waarschijnlijk geïnspireerd door zowel het *euergetisme* van de Hellenistische vorsten als de Republikeinse traditie van *liberalitas* gedroegen Augustus en zijn opvolgers zich consequent als weldoeners ten opzichte van de steden in Italië en de provincies. Min of meer tegelijkertijd echter (en daar gaat het mij hier vooral om), vanaf de late 1ste en in de 2de eeuw n.C., beleefde het *euergetisme* een ongekende bloei in de provinciale steden van het Rijk, met name in het Griekse oosten, maar ook in het Latijnse westen. Wat waren de redenen voor deze bloeiperiode?⁸

In de Griekse steden van de oostelijke provincies van het Rijk versterkte de incorporatie in het Romeinse *imperium* in belangrijke mate de tendensen die al in de Hellenistische periode hadden gezorgd voor een sterke toename van het aantal publieke weldaden in de *poleis*. De statuten die als basis golden voor de organisatie van door Rome veroverde gebieden als provincies impliceerden een bestuurlijke reorganisatie van de steden in oligarchische termen. Op deze manier leverde Rome als het ware een constitutionele bevestiging en verankering van de oligarchisering van de stedelijke politiek die al in de Hellenistische periode begonnen was. Magistraatsfuncties werden officieel het voorbehoud van rijke burgers van goed afkomst (*honesti viri*). De stadsraden van de *poleis* (*boulai*) werden hervormd naar het model van de Romeinse Senaat, dat wil zeggen, ze bestonden voortaan uit ex-magistraten die er voor het leven zitting in hadden. Er werd, net als voor de stadsraden in Italië en het

⁸ Het hierna volgende is grotendeels gebaseerd op Zuiderhoek (2009a).

westen (en zoals voor Senatoren en Ridders), een wettelijk vermogenscriterium ingesteld voor raadslidmaatschap, en er werden censoren aangesteld om met enige regelmaat te controleren of alle raadsleden (*bouleutai*) nog voldeden aan de gestelde criteria. De groep van raadsleden en hun families kwam zo geleidelijk tegenover de rest van hun medeburgers te staan als een aparte sociaal-politieke klasse, een *ordo decurionum* (in het Romeinse westen werden leden van de stadsraden *decuriones* genoemd) naar Romeins model. Tegelijkertijd nam ook de materiële rijkdom van deze groep sterk toe. Bevolkingsgroei en dus hogere pachtinkomens (de raadsleden waar vrijwel zonder uitzondering grootgrondbezitters), gekoppeld aan de steun van de Romeinse overheid voor provinciale stedelijke elites, leidden tot de opkomst van een klasse van provinciale superrijken.

Ondanks deze ontwikkelingen was de oligarchisering van het politieke leven in de steden echter verre van totaal. De volksvergaderingen van de *poleis* waren altijd blijven functioneren, en hoewel hun directe grip op de magistraten en raadsleden sterk was afgenomen (veel magistraten en raadsleden verkregen hun ambt nu via coöptatie in plaats van directe verkiezingen), bleven zij een factor om rekening mee te houden. In de Romeinse Keizertijd werd de rol van de volksvergaderingen waarschijnlijk nog versterkt vanwege het feit dat het de ambachtslui, handelaars en winkeliers, dat wil zeggen, de stedelijke ‘middengroepen’ die het meest actief waren in de volksvergadering, economisch voor de wind ging. Zij profiteerden van de rust en stabiliteit van de *pax Romana*, en hun herwonnen economisch potentieel vertaalde zich al snel in een toegenomen politieke slagkracht. Via de talloze beroepsverenigingen (*collegia*) die zij oprichtten, en via de volksvergaderingen waarin zij actief waren, vormden deze groepen voor de locale elite een factor van grote politieke betekenis.⁹ Het democratische element in de Griekse polissamenleving was dus verre van uitgestorven in de Keizertijd (volksvergaderingen zijn geattesteerd tot ver in de 3de eeuw n.C.), en spanningen tussen de gewone burgerij (*demos*) en de sterk oligarchiserende politieke elites waren dan ook niet van de lucht in de *poleis* gedurende de eerste twee eeuwen van onze jaartelling. Voeg hieraan toe dat er de elites in de Griekse steden alles aan gelegen was om directe inmenging van de Romeinse overheid in de interne aangelegenheden van de *polis*, die gegarrandeerd zou volgen op de escalatie van dergelijke spanningen, te vermijden, en het is duidelijk dat de *poleis* van de Keizertijd de ideale voedingsbodem vormden voor een indrukwekkende proliferatie van het *euergetisme*.

⁹ Zie Zuiderhoek (2008).

De zeer sterk toegenomen politieke macht en rijkdom van de raadselite ten opzichte van hun medeburgers vroeg meer dan ooit om legitimering in de context van de polissamenleving. Tegelijk kon de elite haar nieuwe rijkdom gebruiken om aan *euergetisme* te doen met een intensiteit en op een schaal die nooit eerder was vertoond. De duizenden ereinscripties uit de Keizertijd vermelden de talloze festivals, bouwprojecten, publieke banketten, spelen, shows e.d. die de provinciale elites organiseerden. In het Latijnse westen zien we min of meer dezelfde ontwikkeling, zelfs al was de vergadering daar minder institutioneel verankerd: inscripties en andere bronnen getuigen van een sterke druk op de elite vanuit de *populus*. De onderlinge competitie tussen weldoeners was fel, en het *euergetisme* ontwikkelde zich tot het ultieme middel voor de zelfprofilering van de provinciale stedelijke elites. Omdat echter de toekenning van privileges en publieke eretekens in handen was van de *demos*, in de volksvergadering, verschaftte de opbloei van de publieke generositeit de gewone burgerij een belangrijke troef in haar relaties met de elite. Meer dan ooit, wellicht, werd het *euergetisme* een sterk politiek geladen spel tussen massa en elite (en binnen elites zelf), dat op geritualiseerde en symbolische wijze uiting gaf aan, en ten dele een oplossing bood voor, sociale spanningen die anders vermoedelijk een meer gewelddadige uitweg hadden gevonden. De biograaf en historicus Plutarchus (ca. 50-120 n.C.), zelf een lid van de lokale elite in Chaeronea in Boeotië, is zeer duidelijk over de rol van het *euergetisme* in de stadspolitiek van zijn tijd, ondanks (of juist dankzij) zijn eigen kritische houding ten opzichte van het fenomeen. In een essay over de politiek in de Griekse steden merkt hij op dat elite weldoeners “zichzelf ondermijnen wanneer zij prestige kopen door middel van grote (publieke) uitgaven, omdat ze daarmee kracht en zelfvertrouwen geven aan het volk dat beseft dat het iets belangrijks kan geven maar ook weer kan wegnemen”. Meteen daarna stelt hij echter:

Wij [d.i. de elite, als politici, AJZ] doen er echter niet goed aan ons om deze reden zuinigjes op te stellen waar het gaat om de gebruikelijke publieke weldaden, indien we welvarend genoeg zijn. Het volk heeft namelijk een veel grotere hekel aan een rijkwaard die weigert hen te laten delen in zijn welvaart dan aan een arme sloeber die steelt van de publieke fondsen; het gedrag van de eerste zien ze namelijk als een teken van arrogantie en afkeer van hen, maar dat van de laatstgenoemde schrijven ze toe aan pure noodzaak.¹⁰

¹⁰ Plutarchus, *Moralia* 822a.

De boodschap is duidelijk: er moest een prijs worden betaald voor macht, status en prestige in de antieke *poleis* en *civitates* ...

Besluit

In dit essay heb ik beargumenteerd dat de publieke generositeit van elites een structureel kenmerk was van de antieke polis- en civitassamenleving, in plaats van een bijkomend element dat we pas in werking zien treden vanaf de (late) Hellenistische periode. Hoewel zeker niet volledig origineel, is dit een relatief onconventionele visie. Binnen het bestek van een kort essay ben ik niet in staat geweest al het bewijsmateriaal voor elke stap binnen de redenering afdoende te bespreken, noch heb ik een totaalbeeld van het *euergetisme* in al zijn aspecten kunnen geven. Wel heb ik geprobeerd de voornaamste ontwikkelingslijnen zoals ik die zie zo duidelijk mogelijk te schetsen, zodat het de lezer niet al te moeilijk zal vallen een eigen standpunt in te nemen ten opzichte van hetgeen ik beweert.

We zagen hoe de publieke generositeit zich ontwikkelde in de *poleis* van de late Archaïsche en Klassieke periode (en in de Romeinse Republiek na de formering van de *nobilitas* eind 4de, begin 3de eeuw v.C.) als gevolg van een legitimiteitsprobleem van politieke elites in een burgersamenleving waar aristocratische afstamming niet langer als afdoende rechtvaardiging gold voor bezit van politieke macht, status en prestige. Ook boden de weldaden de mogelijkheid om de spanningen ten gevolge van de tegenstelling tussen het ideaal van basale politieke gelijkheid en reële sociaal-economische ongelijkheid enigszins te neutraliseren. We zagen hoe de publieke generositeit verschillende gedaantes aannam in diverse *poleis*, al naar gelang de structuur van het politieke regime (oligarchisch of democratisch), maar hoe de basisstructuur altijd dezelfde was: publieke giften in ruil voor publiek eerbetoon. We zagen ook hoe de toenemende oligarchisering en sociale ongelijkheid tussen elite en gewone burgers in de Hellenistische periode leidden tot een intensivering van het *euergetisme*, en ten slotte hoe de nog verder toegenomen macht en rijkdom van de stedelijke elites in de Keizertijd, in de context van een polissamenleving waarin een oorspronkelijk ‘democratisch’ element nog steeds springlevend was, en waar steden er goed aan deden interne conflicten te vermijden als ze inmenging van de imperiale overheid wilden voorkomen, leidden tot een opbloei van de publieke generositeit als nooit tevoren.

Hoe liep het verhaal echter af? Wat gebeurde er met het *euergetisme* in de late Keizertijd?¹¹ Veel is nog onzeker over de geschiedenis van de publieke generositeit in deze periode, maar enkele ontwikkelingen zijn wel te traceren. Feit is dat in veel provincies van het Rijk het aantal ere-inscripties voor weldoeners en andere attestaties van *euergetisme* sterk afneemt vanaf het tweede kwart van de 3de eeuw n.C. Ruwweg dezelfde trend is zichtbaar in diverse archeologische datasets uit de Keizertijd (bv. aantallen Romeinse scheepswrakken gevonden in de Middellandse Zee, aantallen publieke gebouwen in Italië en de provincies, aantallen geattesteerde ‘sites’ in archeologische surveys enzovoort). Dit doet vermoeden dat de achteruitgang van het *euergetisme* verbonden kan worden met een algemene contractie van de Romeinse economie vanaf de late 2de eeuw n.C., ten gevolge, in de eerste plaats, van de grote demografische crisis van de Antonijnse Plaag, een serie van (vermoedelijk) pokkenepidemieën die het Rijk in hun greep hielden vanaf 165 n.C., en in de tweede plaats de burgeroorlogen en algemene interne politieke, militaire, sociale en economische (inflatie) chaos van de zogenaamde ‘Crisis van de 3de Eeuw.’ Hoe de oorzakelijke verbanden precies lagen is (nog) onduidelijk, maar het is voorstelbaar dat een sterke bevolkingsafname ten gevolge van epidemieën (sterfte ten gevolge van de Antonijnse Plaag varieerde vermoedelijk van 10% tot wellicht een derde van de bevolking in sommige regio’s) een direct negatief effect had op de pachtinkomsten van lokale elites, die daardoor minder sterk geneigd waren zich als weldoener op te stellen. Latere epidemieën gedurende de 3de eeuw kunnen deze tendens nog versterkt hebben. Bovendien zal de toegenomen algemene onveiligheid, veroorzaakt door zowel dreiging aan de grenzen als rondzwervende roofbendes, gemeenschappen eerder hebben gestimuleerd publieke en private middelen te investeren in zelfverdediging dan in andere zaken.

Twee andere factoren moeten echter nog genoemd worden. De eerste is de toenemende bureaucrativering van het Rijk, vooral na de hervormingen van keizer Diocletianus eind 3de eeuw n.C. Deze bood vooral de rijkste groepen onder de provinciale elites de kans carrière te maken in de alsmaar uitbreidende rijksadministratie, en aldus een nieuwe manier om status, invloed en prestige te verwerven. Hun minder rijke collegae bleven achter in de provinciale stadsraden, waar zij, gedwongen door de nu immer aan gebrek aan belastinginkomsten lijdende centrale overheid, steeds meer verplicht werden hun eigen vermogen te investeren in publieke voorzieningen, zonder dat daar

¹¹ Het hierna volgende is gebaseerd op Zuiderhoek (2009b), waar ook alle referenties gevonden kunnen worden.

veel tegenover stond in termen van politiek aanzien, macht of status. Een tweede factor was het Christendom. Wellicht vanaf de late 3de eeuw, maar zeker vanaf de erkenning en adoptie van de nieuwe religie door keizer Constantijn de Grote in 312/3 n.C., stelden Christelijke geestelijken en hun gemeenten meer en meer een geheel nieuw concept van de sociale orde tegenover het Grieks-Romeinse ideaal van de burgergemeenschap. In deze nieuwe Christelijke sociale visie lag de nadruk op *charitas*, op de onbaatzuchtige giften van de rijken aan de armen, daar waar het in het *euergetisme* altijd ging om giften van een rijke burger aan diens medeburgers, of deze nu rijk of arm waren. Bovendien waren euergetische giften nooit armenzorg *per se*; het ging, zoals gezegd, om feesten, publieke gebouwen, theatershows, dat wil zeggen, publieke evenementen, niet om het ledigen van de nood van de armen. In het nieuwe Christelijke ideaal was geen plaats meer voor dergelijke weldaden, maar juist voor *charitas*. Deze revolutie in het sociale bewustzijn, om de historicus Peter Brown te parafaseren, vond slechts geleidelijk aan plaats, en het *euergetisme* bleef nog wel enige tijd een element in de laat-antieke stadspolitiek.¹² Uiteindelijk echter, ergens in de loop van de 5de, begin 6de eeuw n.C., verdwijnt het *euergetisme* uit beeld, samen met de typisch Grieks-Romeinse conceptie van de stad als gemeenschap van (basaal) politiek gelijke burgers waaruit het zoveel eeuwen eerder was voortgekomen.

Bibliografie

- Austin, M.M. 1981. *The Hellenistic world from Alexander to the Roman conquest. A selection of sources in translation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brown, P. 2002. *Poverty and leadership in the later Roman Empire*. Hanover and Londen: Brandeis University Press.
- Gauthier, Ph. 1985. *Les cités grecques et leurs bienfaiteurs*. Parijs: De Boccard.
- Millar, F. 1998. *The crowd in Rome in the late Republic*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Morris, I & B.B. Powell 2009. *The Greeks: history, culture, and society*. New Jersey: Prentice Hall.
- Rogers, G.M. 1991. *The sacred identity of Ephesos: foundation myths of a Roman city*. Londen – New York: Routledge.
- Quass, F. 1993. *Die Honoratiorenschicht in den Städten des griechischen Ostens*. Stuttgart: Steiner.

¹² Zie Brown (2002).

- Raaflaub, K.A., J. Ober & R.W. Wallace (eds) 2008. *The origins of democracy in ancient Greece*. Berkeley – Los Angeles – Londen: University of California Press.
- Veyne, P. 1976. *Le pain et le cirque: sociologie historique d'un pluralisme politique*. Paris: Seuil.
- Wörle, M. 1988. *Stadt und Fest im kaiserzeitlichen Kleinasien*. München: Beck'sche Verlagsbuchhandlung.
- Zuiderhoek, A. 2008. "On the political sociology of the imperial Greek city", in: *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 48: 417-445.
- Zuiderhoek, A. 2009a. *The politics of munificence in the Roman empire: citizens, elites and benefactors in Asia Minor*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Zuiderhoek, A. 2009b. "Government centralisation in late second and third century AD Asia Minor: a working hypothesis", in: *Classical World* 103.1: 39-51.